

Egy soknevű szőlőfajta

Németh Márton háromkötetes „Ampelográfiai album” című átfogó művében (Bp., 1967–1975) az olvasható, hogy a *Rakszőlő* 'convar. pontica subconvar. Balcanica provar. mesocarpa subprovar. macedonica' ismeretlen eredetű, többen magyar fajtának tartják. A filoxéravész előtt nagyon elterjedt volt (erre utal nagyszámú társneve is). Újabban termőterülete erősen csökken, Romániában (Erdélyben) még nagyban termesztik ezt a sokmagvú, vékonyhjújú, fehéres, pontozott bogyójú fajtát. Későn érik, bora üres, jellegtelen, de bőlevű, nagy termőképességű szőlő. A *Rakszőlő* elnevezés először 1805-ben bukkan fel Gombás J. Veszprémben kiadott „Feljegyzések a nagy Somlyó hegyéről és boráról” című munkájában: *rakközölő* (202). Ezután 1821-ben Nagyváthy János említi Magyar practicus természetjében: *ragszőlő* (183), majd 1829: *rákszőlő*, *ragszőlő* (A. 81), 1832: *rákszőlő* (Schams Ferenc: Ungarns Weinbau. Pest, 2: 132), *rok-szőlő* (2: 182), 1856: *rok szőlő* (Gyürky 134), 1870: ua. és *ragszőlő* (CzF. 5: 411), 1875: *ratok szőlő* (Nyr. 4: 310), 1886: *rakszőlő* (Hamm W.: Das Weinbuch. Leipzig, 262), 1898: *rákszőlő* (Horváth 12), 1936: *rakszőlő* (Feyér 290), 1970: ua. és *ragszőlő*, *rajkszőlő* (Németh 2: 188). A nyelvjárásokból is gazdagon adatolt, így MTsz. 2: 247: *rak-szőlő* (Debrecen és vid.), *rag-szőlő*, *ratok-szőlő* (Zala m.) | BaNyj.: *rakszölő* | Csoma Zs.: Nászéjszakák bora: a somlai, 131: *rakk szőlő* (Somló) | Feyér 61: *rakszőlő*, *rajkszőlő* (Vas m.) | Németh 2: 267: *ratakszőlő*, *rákszőlő*, *ragszőlő*, *rajkszőlő* | ÚMTsz. 4: 666: *rákszőlő* (Szekszárd), *rakszőlő* (Balaton mell., Somló-vid.), *ratok* (Zalaegerszeg). Az elnevezés több korábbi magyarázata („a ragszőlő, rakszőlő szemei tömötten, rakottan állnak” [CzF. 5: 411]; „a rakszőlő elrakni való gyümölcs” [Ballagi szótára 2: 461] vagy „a ragszőlő tömötten álló szemei mintha össze vólnának ragadva” [A. 82]) nem állja meg a helyét. Valószínűleg az 1788-tól adatolható *ráck* 'pálinkaféle' (Harm. Rendt. 233), 1790: *rakia* (Gvadányi: Fal.nót. 142), 1799: *rak* 'erős pálinka' (Fábián J.: Természeti história 79) szóból alakult, mely az oszmán-törökből elterjedt vándorszó; vö. oszm. *raki* 'pálinka, ánizspálinka, r. *rachiu*, albán *rakí*, blg. *rakija*, szh. *rakija* 'pálinka' (TESz 3: 340). Az oszmán-török szó pedig arab eredetű, az arabból a spanyolon keresztül több nyugat-európai nyelvbe is átkerült, vö. fr. *arack*, *arak*, *raki*, ném. *Arrak* (SzIJs. 457).

Számos vidékünkön a Rakszőlő neve *Hajnos*. A *Hajnos* eredetileg igen régi és fontos szőlőfajta, borát már a középkorban itták. Valaha Csehországban, Magyarországon, Horvátországban, Ausztriában és Svájcban nagyban termesztették, de a legelterjedtebb Franciaország középső részén, valamint Németországban volt. Középkori népszerűsége a Rizling, a Tramini és a Rulandi fajták elterjedésével csökkent, de még 2002-ben is találtak Piemontban Fehér Hajnost szőlőültetvényekben. Nálunk a meleg és száraz borvidékeken, így a Hegyalján minőségi szőlő volt. 1836-ban így írtak róla: „Im Tokay gehörte er zu den besseren Rebsorten, wie er auch sonst in Ungarn gute Erzeugnisse lieferte” (GA. 35), azaz Tokajban a jobb szőlőfajták közé tartozott, mint ahogy Magyarországon másutt is jó termést hozott. Igen jelentős mint keresztezési partner, szőlőnemesítők 76 fajta keletkezésénél igazolták e fajta szerepét. Világszerte ismert Hajnos-származék a Chardonnay, a Fehér Rizling, a Fehér Elbling és több magyar fajta, így a mi híres és népszerű Furmint szőlőnk. A fajtát először Franciaországban, Philippe de Beaumanoir törvényszéki orvos adóösszeírásában említik; 1283-tól adatolható (GA. 34). 1422-ben Loiret archívumában szerepel: „ein Rebenquartier mit *Gouaschiere* im clos des monceaux” (uo.). A XVI. században, 1577-ben Hieronymus Bock herbáriumában (Kreutterbuch) bukkan fel: „*Hynschdrauben* seind die allergemeinsten beynahe in allen Ländern”.

Az egykori – informatív – magyar eredetű szőlőnevekhez később nagyon sok idegen nyelvből átvett jövevényszó és tükörfordítás társult. Ebben a hazai szőlőkultúrát ért külföldi hatások, az itthoni nemzetiségek és a hozzánk került idegen fajták játszották a legnagyobb szerepet, de fontos a nemzetközi kereskedelem is. A magyar írásbeliségben ez a fajtanév először 1829-ben bukkan fel: *hajnos* (A. 60 és 89), majd 1876: ua. (Nyáry 30), később 1966: *Hajnos zöld* (Németh 1966: 235), *kék hajnos* (uo. 230), *piros hajnos* (uo. 232) és 1974: *zöld hajnos* (Agrobotanika 15: 42). Jövevényszó nyelvünkben, a német *Heunisch* átvétele (R. ófelnémet *hunisc drubo* *balatinae* [Grimm: Deutsches Wb. IV/2: 1291], XV. sz.: *hüensch trübel* 'heunisch. balestine' [Diefenbach–Wülcker: Hoch- und niederdeutsches Wb. 662], kfném. *balatine hunske drumen* [Lexer: Mittelhochdeutsches Handwb. I: 1309], 1836: *Heunisch* (BM. 143), 1877: *Hartheunisch* 'eine Traubenart, Uva duracina' [Grimm: Dt. Wb. 513], *heunische traube* [uo. 1291] | N. *Heinis*, *Heinisweiß* [Németh 2: 267]). Mára már a köznyelvben – a fajta kiveszésével párhuzamosan – nem használatos, csak szakkönyvi előfordulású. Mint első fölbukkanása is jelzi, valószínűleg Görög Demeter „hozta forgalomba”. A Bécs melletti Grinzingben a korszak jeles ampelográfusa, Görög Demeter (1760–1833) szőlőfajta-gyűjteményt létesített. Beutazta az országot, tanulmányozta a szőlőfajtákat. 1829-ben leírta azokat, és a szinonimák rengetegében azonosította.

A német *Heunisch* alakváltozata a *Heinisch*, *Heinsch*, *Heunsch*, *Heunschler*, *Hinschene*, *Hintsch*, *Huensch*, *Huntsch* (GA. 33), N. Versec és Buda környékén *Heinisweiss* (Szőlőművelés 34). A fajtanév eredetének kérdésében elsősorban a jelölt szőlő elterjedésének történetét kell figyelembe vennünk. A történeti ampelográfia tanúsága szerint a fajta elterjedési iránya egyértelműen kelet–nyugati irányú. Ennek alapján a név etimológiáját illetően szóba jöhet az Attila vezetésével keletről nyugatra nyomuló hunok névadó szerepe, akik a germán törzseket is leigázták, míg 451-ben a római légiók megállították őket. De a magyarok *Hungarus*, *Ungarn* stb. nevével is összefüggésbe hozható, hiszen nyugaton tőlünk származhat a fajta. A pannóniai szőlők kitűnő hírnevét bizonyítja, hogy Nagy Károly innen hozatott szőlővesszőket, és az egyik kiváló hazai fajta éppen a külföldön *hunnische druben* (Ethn. 91: 61) néven ismert magyar szőlő, amely sok bort adott. A *Heunisch* terminussal kapcsolatos a kevésbé jó bort jelentő *huntscher* (*huntsch*, *hunnisch*, *hunic* GA. 33) jelző, a *fränkisch*, *frentsch*, *francis* ellentéte. A két bortípus megkülönböztető neve már feltűnik Hildegard von Bingen bencés herbalista művében, aki egyébként a XII. században még a középletin időszakban addig sehol sem olvasható neologizmusokat hozott létre: „Der fränkische und starke Wein (franconicum) läßt das Blut gleichsam aufwallen und deshalb muß man ihn beim Trinken mit Wasser mischen; aber daß der heunische (hunconicum) mit Wasser vermischt werde, ist nicht notwendig, da er von Natur wäßrig ist”, azaz a frank és erős bor mintegy felpeszdti a vért, és ezért ivásakor nem kell vízzel keverni; de a Hajnost vízzel keverni nem szükséges, hiszen ez természetből vizes. Hasonló értelmű egy XIII. századi vámrendeletre utaló adat: „Von beiden Weinsorten (dem fränkischen und hunnischen Weine) muss die fränkische für weit besser gegolten haben, als die hunnische, weil im wetterauschen Landfrieden von 1265 der für Erstere festgesetzte Zoll das doppelte des von Letzteren zu erhebenden betrug” (Kriegk Deutsches Bürgerth. i. Mo. 1. Folge, 304), azaz a két borfajta közül a frank sokkalta jobbnak számított, mint a Hajnos, hiszen az 1265-ös wetterai békében az előbbire kirótt vám a kétszeresére rúgott az utóbbiért fizetendőnek. Hogy azután a silány bort jelentő *huntsch* az Ázsiából benyomuló, népszerűtlen hódítók: a hunok vagy a magyarok nevével függ-e össze, vagy inkább az 'elfuserál, elront' jelentésű *verhunzt* igével, esetleg a vékony *Heunisch-Wein* bor nevével, az aligha dönthető ma már el. A jó bort jelentő *frentsch* azonban nyilván a Nagy Károly bevezette minőségi szőlészeti és borkultúra nyomában elterjedt fogalom lehet.

A Svájcban is meghonosodott szőlőfajta neve *Gwäss* (GA. 32) volt, ennek fonetikus megfelelője a francia *Gouais*. Érdekes, hogy a német ampelográfiai művekben egyedül ez a fajta kapta a németben a *Bettschisser* és *Laxiertraube* társnevet, amelyek túlzott fogyasztásának következményeire utalnak. Az előbbi magyar tükörszava az *ágybaszaró* és az *ágybacsináló* (Németh 2: 264), de ilyen szőlőnevünk a *gatyaszalajtószőlő*, *hascsikarítószőlő* (uo.), illetve a már 1410-ből adatolt *has-*

ártószőlő (OkI Sz.). Ugyanez a névadási szemlélet a háttere *fosóka* szőlőnevünknek (R. 1797: ua. [Grossinger 166], 1856: *fosó, fostos* [Gyürky 133]; N. ÚMTsz.: *fosóka, foska, fosó-szöllő*, FG. 1858: 120: *fosó gohér, fosó boros*). Mint Kassai József 1833-ban Származtató 's gyökerésző magyar-diák szókönyvében írja erről a fajtáról: „melytől gyakran kell tolni a' gatyát”.

Az ősi erdélyi szőlőfajták valószínűleg mind honi eredetűek, illetve igen közeli vidékekről kerülhettek hozzánk. A tudományos alapon nyugvó természetes rendszerezés szerint, azaz a földrajzi-ökológiai csoportokat tekintve, valamennyien viszonylag közeli rokonok, és a Fekete-tenger melléki fajták csoportjához tartoznak. A mára szinte teljesen kiveszett *Vékonyhájú* és a *Hóvíz* messés bőtermőségével, üde, savanykás, könnyű, jellegtelen borával jó pezsgőnek való, jól házasítható alapbort szolgáltatna.

A Rakszőlő erdélyi, Medgyes vidéki neve *Hóvíz*, amely Kiss Jenő szótörténete szerint (Szavak–Nevek–Szótárak. Bp., 1997, 222) 1814-től adatható: *hó-viz*. Milotai Ferenc munkáiban (Gazdasági Katechézis. Kolozsvár, 1832; Az Erdélyi Gazda. Nagyenyed, 1839) fajtajellemzéseket is adott; az erdélyi szőlők között felsorolja a *hóvizt* mint „rossz szőlőt”. Az EGE (Erdélyi Gazdák Egyesülete) borászati bizottságának az egyet 1857–59-es évlapjaiban Zilah vidékén az uralkodó fajták a Járdovány, Fejér boros (*Hóvíz*), Erős inu (Furmint), továbbá Király és Kövér, valamint a Bakator. A tasnádi szőlőterületről az 1859. évi jelentésben az áll, hogy „az alatt termő vagy pergő szőlő és fehér ború (ez a mi *hóvíz* szőlőnk) szinte nagyban termeltetnek”. Erdély egyik igen jelentős ampelográfusa, Fekete Pál a „szőlőfajok” ismertetésében (Borászati Füzetek I. 1869, 718) szintén említi a *Hóvíz* fajtát. Gyulafehérvárnak, amely Kolozsvár előtt valaha Erdély központjának számított, leghíresebb bora a XIX. században Londonban is kitüntetett „Rózsamáli” volt. A Borászati Füzetek 1870-es évfolyamában (221) az olvasható, hogy a Rózsamál „ültetvényét képezik az erdélyi ősfajták, melyek között a somszőlő alig, a leányka csak igen gyéren van képviselve, főfajta a kövér és járdovány, ezek után következik a *hóvíz*, továbbá a királyszőlő és boros”. A Maros megyei küküllőmenti szőlőterületen a régi fajták közül Csanádi és Plósz (A borászat könyve. Bp., 1885) a következő fajtákat említi: Király, Járdovány, Kövér, Boros, *Hóvíz*, Leányka, Som. Kiss Jenő megállapítása szerint a *Hóvíz* népetimológiai alakulat, a német *Hochweiß* elferdítése. A német elnevezés 'nagyon világos' szőlő jelentésű. „Magyar társneve ennek a szőlőfajtának *Világos, Ezüstfehér* a bogyók színéről” (i. m.). A Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch (4: 233) a német terminus erdélyi szász *hiveisz, hiiweis*, Németh Márton *Huweiss* (2: 188), *Hüiweiss* (2: 267) alakváltozatát adja meg. A fajta román neve *De-ale albe*.

Szintén a bogyók színére utal tehát az *Ezüstszőlő*, (R. 1780: ezűjt szöllő [Prónay 59]) *Nagy-ezüst*, illetve az *Ezüstfehér* (Németh 2: 267) név, mely a német *Silberweiß* tükörfordítása. A német elnevezés szerepel 1832-ben F. Schams „Ungarns Weinbau” című két kötetes művében: *Silberweiße*, Neszmély környékén „unrichtig Fejér Szőlő” (I: 184), illetve 1833-ban *Silberweiße* 'Rák-Szőlő' (II: 132), továbbá szerb *Szrebro Belo* 'Silberweisse' (I: 133).

Akárcsak a *Fehér rózsza, Fehér szőlő, Fejér szőlő* (Németh 2: 267), R. 1833: *Fejer Szőlő* 'Somlón Rok-Szőlő' (Schams: Ungarns Weinbau II: 182); N. ÚMTsz. 2: 307: *fejír* (Tállya), 2: 319: *fehér szőlő* (Somló vid., Bábólna vid.), *fehér-szöllő* (Kiskunhalas), illetve a fentebb már említett *Világos*, német *Ungarn Világos* (Németh uo.); a Kiskanizsai szótár szerint a Rakszőlő a Balaton mellékén *Világos* (220). Ugyancsak hasonló a névadási szemlélet háttere a *Szőkeszőlő* és a *Balan, Balana* (uo.) társnév esetében, hiszen ezek a 'szőke, fehér' jelentésű román *bălan* szóra (Dicționar romin-maghiar. Bukarest, 1904, 113) vezethetők vissza. Tájszóként használatosak is ennek alakváltozatai 'fehér' jelentéssel a moldvai csángóknál (*balánk*), Csík megyében (*bolán*) és Maroszákon (*balán*). A szőlőfajta neve a románban a szintén színre utaló *kele alba* (Németh uo.). Ide tartozik természetesen a Rakszőlő német *Grünspann* (uo.) neve is.

Mint a Borászati Füzetek 1869-ben (I: 718) a fajtát jellemzi, „nagy gerezdeket termő szőlőfajta inkább mondhatni ritka évben érik meg, azért savanyu mustot ad”. Csepregi és Zilai (Szőlőfajtánk, 154) azt írják, hogy „későn érő, közönséges tömegbort adó, kiveszőben levő fehérbor-szőlőfajta”. Későn is fakad, erre utal német *Grünspät* (Németh 2: 267) elnevezése.

Más tulajdonságra, a bogyók áttetsző, vékony héjára utal a fajta *Vékonyhéjú* (Németh 2: 267) neve (számos egyéb szőlőfajta is jelöl a források szerint a különböző vidékeken ez az elnevezés!). Gróf Bethlen Farkas, az erdélyi szőlőművelés egyik neves úttörője 1868-ban adta ki Pesten „A szőlőművelés és borászat körül tett tapasztalások” c. munkáját, amelyben a fajtaösszetételek ültetésénél azt tanácsolja annak, aki „sokat akar”, hogy *Vékonyhéjúból* 50%-ot telepítsen. A Borászati Füzetek I. évfolyamában (1869: 711) Fekete Pál említi a *Vékonyhéjút* (Borost). További szótörténeti adatai 1875: Csepregi–Zilai 430, 1898: Horváth 21, 1899: Útm. 35. Az erdélyi borvidékeken a filoxeravész utáni engedélyezett szőlőfajta jegyzékében, amely szinte tökéletesen megegyezik az N. Pop (Sădirea și cultivarea viei. Blaj, 1908) által javasoltakkal, még szerepel a *Vékonyhéjú*. A Nagyküküllő mentén *vékonyhéjú* a neve (Feyér 142). Hívják egyes vidékeken *Vékonynyakú* (Németh 2: 267) néven is (R. 1829: *vékonynyakú-szőlő* [A. 85]). Egyéb hasonnevei: *gyengehajú*, *gyengehéjú*, *boros vékonyhéjú*. Német elnevezése tükörszó: *Dünnschälige* (uo.).

A németben a fajta származására utaló nevek az *Ungarn* és az *Ungarnstock* (uo.). Franciaországban *Ovisul*, Romániában pedig *Ovisne* néven is ismerik, ebből való a feltehetően erdélyi *Ovis* elnevezés (uo.). Egyenletesen és jól termő szőlőfajta, nagy termőképességére utal *Sokszőlő*, *Termő fehér*, lédús bogyóira, bőséges mustjára *Vizes szőlő* (uo.) társneve. Végül megjegyezzük, hogy számos vidékünkön más szőlőfajta neveivel jelölik, ennek oka az elég gyakori fajtatévesztés, a pontatlan ismeret, a névátvitel lehet. Így fordulhat elő, hogy társnevei között szerepelnek az olyan nevek, mint *Alföldi*, *Járdány*, *Árdány*, *Járdovány*, *Fehér dinka*, *Frankos* (uo.) vagy – megkülönböztető jelzővel – *Fehér dinka*, *Huszár dinka* (ÚMTsz. 2: 308, ill. 1038).

SZAKIRODALOM

- A. = *Azon sokféle szőlőfajtoknak lajstroma, a' mellyeket egy érdemes hazánkfia...* (A' Bétsi Magyar Újság mellé Toldalékul). Bécs, 1829.
- BM. = Babo. L.–Metzger J.: *Der Wein- und Tafeltraube*. Mannheim, 1836.
- Csepregi–Zilai: *Szőlőfajta-ismeret és -használat*. Bp., 1988.
- Feyér = Feyér Piroska: *Szőlő és borgazdaságunk történetének alapjai*. Bp., 1970.
- FG. = *Falusi Gazda*. Pest, 1856–1868.
- GA. = *Geilweilerhof Aktuell* 31. Mitteilungen des Instituts für Rebenzüchtung Geilweilerhof.
- Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa Historia physica regni Hungariae. V. Poonii*, 1797.
- Gyürky = Gyürky Antal: *Vinczellérek könyve*. Pest, 1856.
- Horváth = Horváth S.: *Szőlőgazdák könyve*. Bp., 1898.
- Németh = Németh Márton: *Ampelográfiai album I–III*. Bp., 1967–1975.
- Németh 1966 = Németh Márton: *Borszőlőfajta határozókulcsa*. Bp., 1966.
- Nyáry = Nyáry Ferencz: *Szőlő és pincze*. Selmechánya, 1876.
- Útm. = Útmutató a szőlőművelésre. Bp., 1899.

Rácz János